

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

I том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

A 13

Баспаға әл-Фарағи атындағы Қазақ ұлттық университеті

филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің

Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

Әл-Фарағи атындағы Қазақ ұлттық университеті жаңындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

Ғылыми-редакциялық кеңес:

Ж. Дәдебаев (*төрғаға*), Ә. Әбдіманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, К. Мәдібаев, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарап,
А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (*хатышылар тобының
жетекшісі*), И. Әзімбаева (*жауапты хатиши*), Ә. Жапарова (*хатиши*)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор *Қ.Қ. Мәдібаев*

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж. Дәдебаев*

Құрастырылған, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Қөрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ә. Тарап*

A 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Қөрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ, жауапты ред. Ә. Тарап; жалпы ред басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б.

ISBN 978-601-04-1282-8

Абайтану ғылыми бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Бірінші томға абайтану саласында 1909 жылдан 1940 жылға дейін жарық көрген, уақыт сыйынан өткен, тарихи және танымдық маңызы зор еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жогары сыйып оқушылары мен жогары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көшілікке арналған.

І томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуеттің артуына, қоғамдық санаудың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

© Әл-Фарағи атындағы ҚазҰУ жаңындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

ISBN 978-601-04-1282-8

АБАЙ

Атақты қазақ ақыны Абайдың олеңдері қазіргі уақытқа шейін үш рет бастырылып таратылған:

1-баспасы 1909 жылы Петроградта «Шарх баспаханасында» басылған; 2-баспасы 1922 жылы Қазанда Татарстан Республикасының баспаханасында бастырылған; 3-баспасы 1922 жылы Та什кентте бастырылған.

Бірінші баспасы ескі, емлесі ескі, ескі болғанда өте орасан. Баспа ретінде жөнсіз. Көп сөздері қысынсыз қате басылған, окушы айыра алмастай жерлері көп болған екен. Қазанда бастырылған 2-баспасындағы қателер Мұхтар Әуезовтің жәрдемімен түзетіліп бастырылған екен. Бұл екінші баспасы Бернияз жолдастың даярлауымен бастырылған көрінеді. Екінші баспасының үлкендігі – 207 бет.

Ташкенттегі баспасы да, 1922 жылы басылса да, Қазанда басылғанынан біраз кейінірек шыққандыктан, кітаптың 3-баспасы деп есептелген. Һәм кітаптың сыртында солай деп басылған. Бұл үшінші баспасы екіншісінің өзі яки сол Қазан баспасының түзетілгені емес. Таңкент баспасының зорлығы – 293 бет. Бірақ кітаптың 3-баспасы (Ташкентте бастырылғаны) кітаптың басылуында әдемілік, қағазының жаңалығы жағынан Қазан баспасынан жақсы болып шыққан. Өлеңдері әдемі өнерден (искусстводан) саналады. Солай болған соң олардың әдемі басылуға тиіс екендігі өзінен-өзі ашық нөрсе.

Түркістан баспасөз таратушы мекемесі жергілікті халық ақындарының өлеңдерінің бұл кітапты жақсы, әдемі қып бастыруымен өүелгі кемшіліктерінің біразын жойған көрінеді. Сөздердің дұрыстығы жағынан Таңкент баспасы алда деп айтартық. Кітаптың аяғына андамайтын сөздердің аңдатпалары қосылып жақсы қылышынған. Қазан баспасында бұл жоқ. Бірақ бұл екі баспаның өлеңдерді бөлімдерге болуде, жолдарға айыруда, өлшеулерге белгілеуде бір жолмен бара алмағандықтары көрінеді. Кейбір өлеңдерде Таңкент баспасы жаңылысқан. Солар туралы айтып өтуге тұра келеді. Кейбір өлеңдердің өлшеулері, жолға айырулары Қазан баспасында Таңкент баспасына қарағанда дұрыссырақ болып көрінеді.

Мәселен: «Бай сейілді» деп басталған 54 жолдық өлеңде:

Елде жақсы қалмады
Һәмда
Қағып елін қармады, –

сықылды 7 буындық үшінші қоспа жолдар Қазан баспасында өуелгі жолдардың астында сол жерлердің аяғына жалғанып ба-сылған. Өлшеудің дұрысы сол болуы керек. Бұл туралы Қазан баспасы дұрыс жол ұстаған болса да, бұл өлеңдердің жолдарын мағынасы жағынан қарай бөлімдерге айыра алмаған. Мағынасы жағынан қарағанда бұл өлеңдердің жолдарының әр 6 жолы бір бөлім болып айырылып баруы керек еді. Мұнда Ташкент баспа-сының тұтқан жолы дұрыс. Ол солайша айырып барған. Бірақ бұ-лай мағынасы жағынан қарап, 6 жолды бөлімдерге айырғанда бір бөлімді ішке кіргізіп, бірін шығармай, бөлкім бір қатарда жазып, әр алты жолдың арасын кеңірек қылышп бос қалдыру яки араға жүлдyz (*) сықылды белгі қою керек еді.

«Ем таба алмай» деп басталған 42 жолдық өлеңдерменен 20-сан астында «Бойы бұлған» деп басталған 72 жолдық өлеңдер-ди жолдарға болуде Ташкент баспасы дұрыс жол тұтқан. Мұнда өлеңдердің өлшеуі ашық, тұра бір жолға қойылған. Белгілі бір тәртіпке салынған. Бірақ мұнда да мағынасы жағынан қараған-да 7 жолдан ғибрат болған бөлімдерді ашық яки жүлдзызды қылу жолы тұтылмаған. Бұлардың мысалын көрсетсек мынау. Ташкент баспасында:

Үйқы, тамак,
Қалды тым-ак,
Керегі жоқ,
Ас болып.
Жай жатпағын,
Тыныш таптағын,
Кеш болып.

Қазан баспасында:

Үйқы, тамак,
Қалды тым-ак,
Керегі жоқ ас болып.

Жай жатпағым,
Тыныш таппағым
Күш болыш.

Бұл өлең сол рәуіште Ташкент баспасында өуелгі үш яки өуелгі екі жол 4 буындық соларға қоспа жолдар 3 буындық өлшеуге салынған. Жолдардың түсулері жағынан бұл дұрыс болғанын өзініз де көріп отырысыз.

Қазан баспасы мағынасы жағынан қарап бұл өлеңдерді 4-2-7 өлшеуге дейін салған. Яғни өуелгі екі жолды 4 буындық қылып, 3 жолды 7 буындық жолдан қылып бару жолын тұтқан. Бірақ ол жөнмен үнемі бара алмай, кейбір жерлерінде қателесіп қалған. «Күш болып» дегенді өз басына айырып шығарған.

«Сегіз аяқ» деген сөз басы астында жазылған 200 жолдық өлең жолға həm бөлімдерге айрылуында Қазан баспасының тұтқан жолы дұрыс. Неге десен, себебі мынау: Бұл өлеңдердің бөлімі 8 жолдық. Өлшеуі 5-5-8 болып барады. 8 буындық жолдар 5-5 буындық. Эр екі жолға қоспа қойылған. Және 8 буындық екі жол қосылып барады. Абайдың бұл өлшеуі солай болғанда дұрыс ретті қағидалы бір өлшем болады.

Ташкент баспасының жаңылысқандығы 8 буындық 3 қоспа жолдарды бөтен 5 буындық жолдардың қатарына қойғандығы болып табылады. Ташкент баспасындағыша қарағанда, өлеңдердің өлшеуіндегі түп қасиеті, әдемілігі жоғалады.

Сонда да Ташкент баспасында 8 жолдық бөлімді сызумен айыра баруда дұрыстық жолы тұтылған. Қазан баспасында бұлай қылынбаған.

«Қор болды жаным» деген 24 жолдық өлеңді бөлуде, жолдарға айыруда дұрыстық Ташкент баспасында. Қазан баспасы бұл орында жаңылысқан. Бірақ Ташкент баспасында 7 буындық жалғыз жолдар 5 буындықтардың астына соңғы жағына алып келіп қойғандай болса, тіпті жақсы болған болар еді.

«Сен мені не етесің» деп басталған 72 жолдық өлеңді болімдерге, жолдарға айыруда Қазан баспасы да, Ташкент баспасы да дұрыс жол тұта алмаған. Бұл түрғыда Ташкент баспасы зор қателескен көрінеді. Қазандікі бұл түрғыда дұрыстыққа жақындан қалса да, жақсылап тексеріп анық дұрыстығын таба алмаған.

Дүрыстығы мынау: бұл өлеңдердің бөлімі бәрі де 12 жолдық болып соның өзі тағы 6 жолдықтан 2 басқа айырылады. Өлеңдердің өлшеуі дүрысында былайша: 6-4-4-3-6-8, яғни бірінші жол – 6 буын, 2-нұм 3-жолдар 4 буыннан, ортада қоспа жол 3 буын, кейінгі екі жолдың өүелгісі еш өзгермесстен 6 буын, екіншісі 8 буын болып барады. Абайда былайша өлшеу ашық бір жол қалып алынған өзгермес бір қағидаға қойылған жаңа өлшеу. Мысал үшін мұнда дүрыс деп бір бөлімді жазып өтеміз.

Сен мені не етесің,
Мені тастап,
Өнер бастап,
Жайыңа
Және алдап, арбап
Өз бетіңмен сен кетесің,
Неге әуре етесің.
Қосылыспай,
Басылыспай
Байыңа.
Және жаттан бай тап,
Омір бойы қор етесің.

Мінеки, Қазан баспасы мен Ташкент баспасы арасында Абай өлеңдерін болімдерге, жолдарға, өлшеулерге айыруда бір жолдан барғандықтарының қалай екенін көрдініз. Соны көрген соң мұнда біздің басымызға бір сұрау келеді. Ол мынау: Бұл өлеңдерді Абай өзі қалай жазған, ол өзі оларды болімдерге, жолдарға қандай қылышпай айырған, оларды қандай өлшеуге салған? Қазан баспасынан бастырушыларға да, Ташкент баспасынан бастырушыларға да мәлім болмады ма екен? Абайдың өзінің түп қолжазбасы жоқ па екен?

Бір ақынның өзі үшін өлшеу мәселесі – өте керекті бір мәселе. Абай өзі көп жаңа өлшеулер тудырған көрінеді.

Абайдың қанша өн қандай түрлі өлшеулері болғанын кейін жинап айттып өтеміз, соның үшін бұл туралы енді сөзді тоқтатамыз.

Ақындар өлеңдері туралы айтатын сөздерді газеттерге онша толық, кең қылышпай айттып болмайды. Мұның орны журналдар болады. Соңдықтан біздің мұнда Абайдың өлеңдерінің һем оның ақындығын тексеруіміз қысқа болмауында шара жоқ. Біз газет бетінде қысқаша ғана тексеріп өтпекпіз.

Ақындар өз заманы жүртшылығының жемістері болады. Ақынның миы, жүргегі өз ішінде жасаған мұхитына (айналасына) қарап істейді. Ақынның миы һәм жүргегінде болғанның бері, өзі ішіне алған, тұрмыстың оған берген нәрселері, ол соларды өзінің миы һәм жүргегі арқылы тілімен, яғни сөздерімен жандандырып тысқа шығарады. Ұзын сөздің қысқасы: бір халықтың көрмек тұрмысы, дүние-тіршілігі, техникасы қандай болса, ол халықтың ақындары да сондай болады. Сол тұрмыстың берген өсерле-рін сөзбен жарыққа шығарып, майданға салады, яғни тіршіліктің өзін яки одан алған өсерін суреттеп жандандырады. Өзі ішінде жасаған орынның табиғат коріністері, жаратылыс сырлары әрдайым өсер беріп тұратын нәрселерден саналады.

Абайдың өмірі, еткен заманы, елі аксақалдық (феодалдық), қазақтың билік негізінде құрылған тұрмыспенен жасап келген заманы, оның өзінің өсіп-онғен елі, тіршілік еткен жері – төрт аяқты мал шаруашылығымен тіршілік қылған қазақ елі. Бұл елдің тұрмыс көмегінің, тіршілік техникасы, ғылыми, өнері һәм бар идеологиясы қандай болғаны мәлім. Мұны мұнда жазып отыруға қажет емес.

Абайдың һәм барлық қазақ халқының отырған орны, қонып жүрген шеті корінбес кең шөлдер, меніреу үнсіз далалар болғандығы белгілі.

Абай, міні, сол заманда, сол елдің ішінде сондай тіршілік орындары, сондай табиғат орындары ортасында туған, сонда өсken, бар өмірін сонда жасап, сонда олген бір кісі. Кісіге сол ел, сол тұрмыс қандай өсер, қандай ғибрат бере алса, Абай да сол бізге өзі арқылы өлеңдеріменен соны береді. Сол тұрмыстан алған жүрек толқындарын шығарады. Содан артықты біз хатта Абай күшті данышпан бір ақын болғанда да, Абайдан күте алмаймыз һәм күттеге қакымыз да жоқ.

Тағы да айтатын бір сөз: Абай – XIX ғасырдың кейінгі жартысының адамы. Бұл заман – орыс сауда капиталының күштейген заманы. Орыс ақсүйектерінің (дворян тобының) куат алған заманы. Өнер капиталының да басталып, өсуге бет алған дәүірі, орыс сауда капиталының һәм орыс патша үкіметінің бар күшімен қазақ елін жаншып езген заманы да сол заман. Патша үкіметінің қазақ елінің үстінен түрлі жақтан құрық салған, шу қозғатқан колониза-

торлық, миссионерлік саясаты да сол замандарда күшейген. Бұл саясат қазақтың бұрынғы биігін, билеу үшін болған таластардың, ру тартыстарын қуаттандырып, жаман бір жолға кіргізіп жіберген. Қазақ елінде өзара талас, өзара дүшпандық, қастық күшейген. Төрелік, болыстық үшін партия болып таласу деген туды.

Екінші жақтан, қазақ еліне, қазақтың арасына орыс миссионерлік школдары (яғни қазақты орыстандыру, орыс дініне кіргізу үшін қызмет ететін школдар) ашыла бастап, орыс патша үкіметінің орыстық саясатының күшті жүргізіле бастаған заманы нақ Абай заманына тура келді.

Сол жоғарыда айтылған сөзімізді қысқартып, жиып айтқанда, былай болады: Кең дала, меніреу шөл, көшпелі тұрмыс, көбірек аяқты мал шаруашылығымен күн көріс, Россия сауда капиталиның, Россия патша үкіметінің әкімдігі, колонизаторлық, миссионерлік саясаты; аймақ-руладың өзара төрелік, болыстық, ауылнайлық үшін тартыстары, бір-біріне қастық, надандық, қаралғылық, еңбексіздік, жалқаулық, бассызыздық, қайратсызыздық, өсекшілдік. Мінеки, Абайдың өз ішінде жасаған айналасының, елінің, тұрмысының жөні сондай еді. Абай өлеңдерінде адамға сол жолдардың беретүғын өсерлерінің бәрі де ашық көрсетіледі.

Абай – сыршыл (лирик) ақын. Оның өлеңдерінің бәрінде де қайғы бар, зар бар. Ол зарланады, ел мұзын зарланады. Өзінің білімді, сезімді болуы себепті, ел үшін қайғырады. Оның тілінен шықкан зардың бәрі өз заманында қазақ елін басып жатқан қайғы, бақытсызыздықтың үшқыны. Абай өзі мұны ашық айтып берген төмөндегі 4 жолдық өлеңімен:

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қыскан соң,
Зар шығады тілімнен.

Абай қазақтың жалғыз ақыны ғана емес, ақындықтың үстіне Абай – қазақтың ояну дәуірін бастаушы ойлаушыларының ең біріншісі. Бұл турада Абай былай дейді:

Ерте ояндым, ойландым жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірақ.

Абай – ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаған адам.

Ақыл, қайрат жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.

Абайда ақыл мен жүрек бірігіп, бір түйінді жұмбақ жасаған.

Жүрек тербел, оятар баста миңды, –

дейді Абай. Ол толқында толқындана ойлайды, ойлай-ойлай толқынданды.

Абай турасында жұмбақ адам. Мұны ол өзі:

Жүргімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адамын оны да ойла, –

деп аңғартады. Дұрысында Абайды жақсы тану үшін, бір жақтан ақылының түбіне терең бойлайтын тұнғиық терең адам керек. Ол:

Жүргім менің қырық жамау, –

дейді. Мінеки, сол қырық жамау жүректің сырын шешетін жүрек керек. Сонда Абайдың кім болғандығы, қандай ақын екендігі аңдасылады. Абай өзі:

Ішім толған у мен өрт, сыртым дурдай...
Екі күймелек бір жанға әділет пе
Қаны қара, бір жанмын, жаны жара

Һәм

Мен ішпеген у бар ма?

Һәм

Бізалы жүрек, долы қол,
Улы сия, аңы тіл, –

деп Абай бізге өзін дұрыс аңдатып береді.

Ауырмай тәнім,
Ауырады жаңым,
Қанғыртты, қысты басымды.
Тарылды көкірек,
Қысылды журек,
Ағызды сыйып жасымды, –

деген өлеңдері Абайдың заманынан асып туған бір адам болып, қаптап жатқан қараңғылықта тұншығып, қиянатқа шамданып, кемдікке ызланғанын көрсетеді.

Абайдың бұл жолға жеткізген себептер өзінің бақытсыздығы емес, бәлки Абайдың алдындағы елінің бақытсыздығы. Абайдың жүргегіне бұл қайғыларды, бұл ауруларды қойған оның жүргегін өртеген тұрмыс және жоғарыда айтылған дала тұрмысы, ел на-мысы, қазақтың құл болып күн көруі. Зерек, сезгіш Абайды сол ел, сол тұрмыс, сол құлдық қайнатып, ақындығын еріксіз қозғап жіберген. Абайдың:

Іште қайғы, дерт кесіп,
Кекіректі өрт қысып
Айтуға қоңілтім тебіренді, –

дегені соны көрсетеді. Қысқа сөз: Абай – қазақтың сол замандағы өз тұрмысы тудырған күшті, өткір бір таланты. Оның өлеңдері арқылы Абай дәуіріндегі қазак елінің тұрмысын өм басқа да сыр-сипаттарын ашық көруге болады.

Абай патша үкіметінің қазақ еліне көрсеткен саясатына зар-ланып былай дейді:

Орыс съезд қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Өз жүргегін жалғайды.
Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды.
Болды да партия
Ел іші жарылды,
Әуремін мен тыя,
Дауың мен шарынды...

Абайдың жоғарыдағы өлеңдері қазақтың болыс болғысы келіп жүрген атқамінерлерінің қандай істер істеп жүргенін, олардың сол

уақыттағы рухындағы ахуалды өте жақсы қылып суреттеп, айтып береді. Бұлардың ішінен бірнеше жолды көрсетсек мынау:

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындал.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындал.

Және

Күн батқанпа шабамын
Арлы-берлі даңпылдан.
Етек кеткен жайылып,
Ат көтіне жалпылдан.

Мінеки, сондай көріністі ашық суреттейді. Сөздеріменен болыс болдым деп, телміріп жүргендердің халдерін бізге ашып береді. Бұл өлеңнің бәрі 190 жол. Сонда қазақ болыстық талас артынан еліріп жүрген телі-тентектерінің қылып жүрген ісі һем мінезі көз алдымында ашық суреттеледі.

Өз заманында қазақтың ала ауыздығы, бір-біріне қастығы Абайға қандай өсер берген, сол туралы жазған көп өлеңдері ішінен төмендегі өлеңдерді ашық көрсетіп түр.

Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Бұл жүргтты қойған жоқ па құдай атып.
Құда, тамыр, дос-жарын, қатын балаң
Олар да бір қальшты бола алмай жүр...

Кетті бірлік,
Сөнді ерлік...

Заман ақыр жастары,
Қосылмас ешбір бастаны,
Біріне-бірі қастықта,
Ішпіне тықкан тастаны.

Абай жалпы қазақтың надандығына зарланып, соған қайғырса, ел ақындарының надандығына да қайғырып, зарланып былай дейді:

Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап...
Мал үшін тілін безеп, жаңын жаңдаған,
Мал сұрап, біреуді алдаған, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылыш жүріп,
Өз елін бай деп мақтап құдай қарғап.

Бұл өлеңдер Абайдың ұлы жүргегінің алдымызыға шашырап түсken ең ұлы бір үшқыны емес пе? Қырық жамау жүректі Абайдың өзі түгіл басында есі бар адамның жүргегін, Абайдың сол сөздерінің өзі қырық жамау қыларлық емес пе? Бірақ Абай – өз жүргегіне үксаң адамдарды таба алмаған адам. Абай өлеңімен өзін-өзі уатып, өлеңін өзінің жаралы жүргегіне ем қылады. Абайдың көңілі өз тұсындағы қазақ елінің істерінің көбіне қуандай-ды. Оны төменгі өлеңдері көрсетеді:

Еңбек жоқ, харекет жоқ, қазақ кедей...
Өз үйінен тоярлық қолың қыска.
Ас берер ауылды іздең жүрсін босқа.
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген
Дерене сені жұмсайды бір жұмысқа...

Осы күнде осы елде дәнeme жоқ,
Мейір қаңып, мәз болып қуанарлық.

Абайдың өз халқының ісіне өзінің көңілі толмағандықтан, төмендегі сөздерді ықтиярысиз айттып салады:

Адам деген данқым бар,
Адам қылмас халқым бар.

Және

Тұған жерді кия алмай,
Тентегі-тепін тыя алмай,
Әлі отырмыз үялмай,
Таба алмадық өңге елді, –

деген сөздерді жүргегінен ықтиярысиз шығарады. Абай өлеңімен жүргегін жамайды. Абай сол жоғарыдағы улы зарларды, қанды көз жастарменен бірге халық үшін төмендегі үгіттерді айтады:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол...
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ
Бес дүшпанды білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, ракым ойлап кой.

Байқап отырсақ Абай үкімет, зорлық, неше тұрлі аңы сөздерді қаймықпастан айта береді. Абай дін, сопылық тұзағы, елді тонаушы надан сопы туралы да еш тыныш тұрып қала алмаған. Абай оларды мынандай деп сырпаттайды:

Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі хажіге барып жур,
Болмаса да хаж парыз.
Кітапты молда теріс оқыр
Дағарадай болып сәлдесі,
Мал құмар кенәлі бес соқыр
Бүркіттен кем бе жем жесі.

Абайдың жасаған айналасы, елінің жалпы тіршілігі Абайға, мінекей, сол өсерлерді берген. Абайдың миынан, жүргегінен ықтиярсыз соларды қайнатып шығарған.

Абайды қанағаттандыра алмаған қазақтың салт-сана тұрмысы бәрі жиылып келіп дүниеден мұлде бездіруге, үмітсіздікке түсіруге де себеп болған, пессимистік жолына кіргізген.

Абай соңынан хатта бүтін дүниясына, бүтін өмір деген нәрсениң өзінен ем азаматтың бәрінен үміт үзу жолына кіреді. Ол ардан қол сілтей бастайды:

Өмір дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің
Ойлай берсен у екен.
Жүргімді қан қылды,
Откен адам, өлтөн жан,
Ақыл іздеп, ізверлең,
Бәрін сынағ сандалған.
Бірін таптай солардың

Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улatty,
Бәрі алдағының сүм жалған.

Мақаланың басынан бері жазып келген сөздеріміз Абайға жүртшылық жағынан қарауымыздың нәтижесі болып айтылып отыр. Абайдың өз ішінде жасаған қазақ елінің түрмисы, салт-санағынан алғаны, мінеки, сол. Бұл түрмистың Абайға бергені де болса, Абай өз басында, өз жүргегінде соны ақындық қуатыменен жаңадан істеп, жаңадан суреттеп, соларды өлеңдері арқылы халыққа жарияладап отыр.

Қазақ халқы Абай арқылы өзінің суретін, сипатын көп жақтан дұрыс көре алады. Сондықтан Абайды өз заманының айнасы десе де болады.

Енді алдағы мақалаларымызда Абайды өлеңінің мазмұны, рухы жағынан, ақындық қуаты жағынан, тіл, сөз қисыны жағынан қысқаша тексеріп өтпеккіз.

Біз ақынның шығарған өлеңдерінің нендей табиғатта, нендей рухта болғандығын жақсы тексеріп, бар сырын түгел ашып беру үшін ақынның өзінің табиғаттағы жайларын жете білу көрек болады. Мұны білу үшін бірінші кезекті нық таяныш нәрсе – ақынның өмір тарихы болмақшы. Міне, соның үшін біз Абай өлеңдерінің табиғатын һәм рухы жағын тексерген уақытта Абайдың өмірімен таныс болмағанымыз үшін біздерге көп қындықтар кездеседі.

Абайдың өмірінің жақсы тексеріліп жазылмағандығы, белгілі бір ғылым жолына салынып жазылған өмір тарихының болмауы Абай туралы жазушыларды аса зор ынғайсыз халге түсіреді.

Абайдың өлеңіне қосылып, басылған өмір тарихы Абайға шын мағынасында сын жазамын деген жазушыларды да қанағаттандыра алмайды. Ең соңғы басылған Абай өлеңдерінде де Абайдың ескі баспасында басылған әдебиет заңын қолданбаған алғашқы жазылған өмір тарихын қайта басқан. Соңғы баспасын бастыруши жолдастар Абайдың өмір тарихын толықтырып, ғылыми бір жолға салып бастыруы керек еді. Не үшін қазақтың қалам қайраткерлері Абайдың өмір тарихын толықтырып жазуға сараңдық қылуы – аса түсініксіз аянышты нәрсе.

Абайдың өлеңдерінің табиғатын һәм ішкі рухын ашық текстеру үшін демесін беретін нәрселер мыналар:

1. Абайдың өмірінде басылған өмір тарихының көрсетуі бойынша, Абай 10 жасынан былай қырда мұсылманша оқи бастаған. 13 жасына шейін Семейдегі медреседе оқыған. 14 жасында окудан мұлде тоқтаған. Қысқасын айтқанда, Абайдың бар оқыған мұсылманша оқуы төрт жылдық қана болған. Орысшаны да Семейде болған шағында бастауыш орыс мектебінен үш ай ғана оқып шыққан. Абайдың орысша болсын, мұсылманша болсын мектептерден алған бұл мағлұматы Абайдың барлық біліміне жол ашып берді деп айтуда бола ма?

Абай үш ай ғана оқыған оқумен орыстың ірі ақындары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Крыловтардың түпкі негізіне қалай түсінген. Олардың өлеңдерінен қалайша түпкі негізін бұлжытпай тәржіма қылуға күші жеткен.

Абайдың орысшаны жете түсіне білуі – Абай орысшаны үш ай ғана оқыған оқумен қанағаттанып қоймағанын көрсетеді. Абай мектептен тыс орысшаны толық, түсінерлік дәрежеде оқығандығы, орысшадан аударған өлеңдерінде ашық байқалады. Я болмаса Абайдың жанында дайын орысша ақындары, ашық түсіндіре билетін білімді бір адамның серік болғаны байқалады. Егер бұл айтылғандай болмаған болса, Абайды жай жабайы адамнан оқшаша, өзіндік бөлек нақ данышпан адамның сыпаты барлығы ашық көрінеді. Бұлай болғанда біз Абайда талассыз данышпандық (гениальность) белгі бар деп айта аламыз. Болмаса Спенсер кітаптарын әм «Позитив философия» тұрасындағы кітаптарды, Дрепердің «История умственного развития Европы» деген кітаптарын анық түсініп білу үшін, аз қуат керек емес. Абайдың Көкітай Құнанбаев тарарапынан жазылған өмір тарихы бізде жоғары айтылғандарымыздың бәріне де жауап бермей қаранғы, күнгірт күйде қалдырып кетеді.

2. Абайдың өлеңдерімен бірге басылған өмір тарихында былайша жазылған: «Абай 13 жасында-ақ балалық қылмай ел ішінде жүртты өзіне қаратқан, басшылыққа бұрынғы торелермен талас қылып жүрген әм елдің жақсылары баласынбай аузына қарай бастаған». Абай жасынан-ақ ірі адамдардың қатарына кіріп, халыққа басшылық, қылу үшін билермен тартыса бастағандығы,

Абайдың билікке, халыққа таласуына, туған-туысқандарының да атақты, елге басшы адамдардан болғандығы да Абайды жастан ірлікке жетектеген. Тұысқандарының әм өскен ортанды мақсат қылған нөрселері Абайды билік үшін таласқа кіргізуге өбден мүмкіндігі болған.

Бірақ Абайдың өлеңдерінің кобінде елге басшы боламын деген адамдарды кекеп, зарлы, улы тілмен шашшатындық бар. Абай жабайы ел адамдарында билікке өзі ынталы адам болғандай болса, зарлы тілін тап онша қадамас еді. Бұл туралы Абайдың билікке қозқарасының қандай болғандығын өмір тарыхында толық ашып айту керек еді. Және Абайдың өмір тарихында былайша жазылады: «Жиырма жасында Абай маңдай алды шешен болды» әм «қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді», – дейді. Міне, бұл сөздер Абайдың табиғаты, ішкі рухы билер сықылды болғандығын аңғартады. Жалғыз-ақ Абайдың тілегіне бөгет болған – заман. Заман бөгет болмағанда, Абайдың тұтынған жолы әкімшілік еді дегенге келтіреді. Бұл сөздер сырт қараған кісіге Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы соңғы кезде мүлде үмітсіздікке айналып кетуі, сол өзінің тілекті мақсаты болмағандықтан да болған шығар деген шұбәлі ой тудырып та қалады.

3. Абайдың шаһармен байланысы болған ба? Семей қаласында 2 жыл оқу оқығаннан кейін окуды тастап елге қайтып кетеді дейді. Абайдың сол кеткеннен қаламен қатынасы мүлде үзілді ме, жоқ болмаса қаламен қатынасы жиі болып, қаладағы мұсылман яки орыс мұғалімдерімен мәжілістес, пікірлес болып жүрді ме?

Міне, бұл жағы да Абайдың өмір тарихында күңгірт, көмескі түрде айтылмай қалған. Абайдың өлеңін тексерушіге бұл да зор қыындық тудырады.

4. Абай орыс әдебиетімен өмір жазушыларымен 35 жасынан былай қарай таныс болып еді. Абайды бұлармен таныс қылуға себеп болған орыстың атақты білімділері мен Михаэлис өмір Грасс деген еді дейді. Абайды Пушкин, Лермонтов, Толстой, Некрасов, Достоевский, Белинский, Писарев өмір бұлардан басқа да ірі ақындармен жоғарғы айтылған орыс оқымыстылары таныс қылған.

5. Абайдың тәржіма халінде: «Орыс әдебиетімен танысу Абайдың көніліндегі ақындығын қозғап, Абайдың өлең жазуына

себеп болды», – дейді. Бұл айтылғандардан Абайдың 35 жасына шейін ешбір өлең жазбағандығы корінеді. Шынында, Абай өлеңдерінің бірінде де 1884 жылдан бастап 1903 жыл арасында ғана жазған, яғни Абай 35 жасына жеткеннен кейін өлең жазуға кірісken. Хатта Абайдың ақындық қүшінің жарыққа шыққандығы 39 жасынан кейін басталды деп айтуда болады. Бірақ тәржіма халінің тағы бір жерінде былай дейді: «Абай 14 жасында-ақ біреуді мазақ яки қалжың қылып құрбылар ортасында өлең шығара бастаған», – дейді. Бұған қалайша түсінуге болады. 14 жасынан былай қарай жазған өлеңдері қайда? Бірінші баспасы басылғанша не үшін жас жігіт шағындағы өлеңнің бір жолы болса да кітапқа кіргізілмеген. Әлде жас шағындағы жазғандары маңыздырылғанша насыз болғандықтан, баспаға берілмеген бе? Міне, осы жоғарғы айтылғанның бөрі де Абайдың өмір тарихы толық жазылмағандықтан, Абайды басылып шыққан кітабына қарап тексерушіге аса зор жұмбақ болып шығады.

Тексеруші 14 жасынан бастап жазған бір ақынмен 39 жастан бастап жазған ақынды бір көзben айырып баға беруіне болмайды һәм 14 жастан бастап жазған ақын мен 39 жастан бастап жазған ақын өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы еш уақытта бір түрлі болып келмейді.

6. Абайдың қазақ арасындағы ел ақындарымен қатысы болды ма, болған күнде олардың шығарған өлеңдеріне еліктеді ме? Еліктеген болса, олар қандай ақындар еді? Қандай типтегі кіслер еді?

7. Абайдың қазақ арасындағы дайым қатынас жасаған ел адамдары, пікірлес замандастары кімдер болған? Олар қандай табиғаттағы адамдар еді? Бұлардың Абайға қандай өссерлері болды?

8. Абайдың үй-жамағатымен, түрмис жүзінде әйелдермен қандай байланысы бар еді?

Міне, Абай өлеңдерін тексеру үшін осы сұралған сөздердің бәрінде де Абайдың өлеңдерімен қосылып басылған тәржіма халінде жауап ашық болуы керек еді. Бұл күнге дейін Абайдың басылған өлеңдерінде бұл кемшіліктер толықтырылмай келе жатыр. Әйтсе де біз Абайдың майданға түскен бар өлеңімен өзірше қанағаттандып, Абай өлеңдерінің табиғаты өм ішкі рухын шамамыз келгенше тексеріп өтуге лайық деп табамыз.

Абай барлығы 5313 жол шамасында өлең жазған. Бұлардың ішінен орысшадан тәржіма қылғаны 1700 шамасында. Соңғылағын шығарып тастағанда, Абайдың нақ өз тарапынан шығарған өлеңі 3612 жол шамасында болады.

Абай өлеңдерін жыл тәртібімен қарағанда бір түрлі көрінетін нөрсе мынау:

1884	жылды	38 жол	1894	жылды	148 жол
1885	жылды	14 жол	1895	жылды	138 жол
1886	жылды	701 жол	1896	жылды	336 жол
1887	жылды	202 жол	1897	жылды	390 жол
1888	жылды	64 жол	1898	жылды	64 жол
1889	жылды	1032 жол	1899	жылды	48 жол
1890	жылды	205 жол	1900	жылды	72 жол
1891	жылды	164 жол	1901	жылды	72 жол
1892	жылды	116 жол	1902	жылды	152 жол
1893	жылды	212 жол	1903	жылды	16 жол

Абай кейбір жылдары аз жазады. Жазған өлеңдері жыл сайын я артылып, болмаса біркелкі болып отырмайды. Абайдың жыл сайын жазған өлеңдерінің жолдарының санын оқушыларға көрсетіп отуді мақұл табамын.

Бұл көрсетілген цифrlардан Абайдың 1898 жылдан кейін өлең жазуы кенет көп кемігендігі өм әр жылда біркелкі болмағандығы көрінеді.

Абайдың былайша өлең жазуы тексерушіге зор жұмбак ретінде болмақшы. Бұл жұмбакты шешу үшін Абайдың толық жазылған өмір рухы болу керек.

1898 жылдан кейін Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы өзгере бастайды. Сонымен бірге Абайдың өуелгі ақындық қүшінің де кемінкіреп, жұмсағандығы сезіледі.

Абайдың дүниеден безіп, өмірден үмітсіздену жолына кіргені 1892 жылдан бастап 1900 жылға шейін артықша қүшейіп барады.

Жүргегім менің қырық жамау
Киянаттыл дүниеден, –

деген өлеңімен хатта адамзаттың өзінен тіпті безгендігін аңғартады.

«Адам бір боқ көтерген боктың қабы» деген өлеңде 1899 жылы айтылған. Және сол жылда:

Есінде бар ма жас күнің,
Кекіретің толық, басың бос.
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің
Кімді көрсөң бәрі дос.

Міне, бұл өлеңдерден аңdasпау бойынша, өлі де шындалап та Абайдың қарттық күнінде, яғни өмір бітуі жақындағанда, өлең ту-дыратын сезімдерден Абай жүрепті босап, басына қайғы толып, жас уақытта өлең шығаратын қуаты бүтіндей жоғалып, нашарлайтын халге жетті ме екен? Әлде, Абайдың өмірі бітуге жақындағанда, Абайдың ілхамы (шабыты М.М.) әм ақындық қуаты өз-өзінен жоғала бастады ма екен? Әлде, шынында да махаббат қызықтың мол болған жылдары ақырын-акырын артқа шегініп, Абайдан алыстап кетіп, сондықтан Абайдың ақындығы нашарлады ма екен деген шұбәлі ойлар еске түседі. Яки сол жылдың өзінде:

Көзіме жас бер жылайын,
Жаралы болған жүрекке
Даяу бер жамап сынайын, –

дегенінше жаралы жүрегін жамайтын дауасы бітіп қалып, соңғы өлеңдері әуелгідей түр таба алмай кетті ме? Әлде:

Күйесің, жүрек күйесің
Күйгеніңнен не пайды, –

деп ақындық қуаты дәйім күшті болып тұрған күйінде де Абай өзінің күйгендігінен пайда болмағандығын ойлап, сол себепті өлең жазудан өзі тілеп тоқталды ма екен? Не болмаса:

Жапырағы қуарған ескі үмітпен
Зияғып өмірімді бос жүріппін, –

1901 ж.

дегеніндей Абайдың өмірінің ақырындағы үмітсізденуі оның ақындығын бүтіндей сөндіріп қоймайды ма?

Шынында, біз Абайда шын ақындық сыртқы түрмис сезіміненің өм сыртқы түрмисстың өзі үшін қайғыру дегенниң 1898 жылдан кейін біраз күшсізденгенін көреміз.

Абайдың ең бірінші бастан жазғаны – 1884 жылы жазған «Сұлу қыз» туралы өлеңі. Бұл өлең Абайдың өлең шығара бастауында бірінші адым болса, мұнан соны аңғарамыз: Абайда бірінші адымнан-ақ суреттеу қуаты өзгеше күшті болған екен. Әрі сыртқы түрмисқа жақын болған яки сонан алынып жазылған екен.

Бұл өлеңнің жазылуы Абайдың 39 жасындағы шағына тұра келеді. Бірақ өлеңнің қуатына қарағанда, Абай бұл өлеңді жасырақ уақытта шығармады ма екен деп ойлауға жоқ емес. Абайдың өзі шығарған өлеңдерінің бәрі маңызды, әдемі болып әрі көп шығарған жылы – 1886 жыл Абайдың табиғатты суреттеген ең жақсы өлеңдері жөне сол халде шығарған. Абайдың жүрт үшін қайғыруы да көбірек сол жылда болған. «Жаз» деген ес көтірерлік ұсталықпен, тіпті женіл өм табиғи шығарылған толық көріністі өм шындықпен суреттеген өлеңі мен «Аттың сыны» деген өлеңі де сол жылы жазылған.

«Өлең туралы» айтқан қуатты өлеңдерінің көбі өм «Сую туралы» деген аса шебер өлеңдері 1887-1897 жылдар арасында шығарылған. 1899 жылдан бастан, 1902 жылға Абай орысшадан тәржімамен барады. Абайдың соңғы өмірінің көбі тәржімамен откендейі көрінеді.

Жөне өуелде Аллаға онша жақын болмаған өм көбірек дүние үшін, халық үшін қайғырған Абай 1898 жылдан соң Аллаға жақындалап, Алланы жат етеді. Алла туралы көбірек ойлап, сол ретте халыққа Алла туралы пәлсапа сөздер сөйлеп, Алла туралы діни үгіттер үйретеді.

1886 жылдарда Абайдың үтіті дүние, түрмис үшін болса, енді Алла ахрет үшін болуға айналады. Абайдың бұл жылдан соңғы өлеңдерінде Толстой сықылды адамдардың жазған сөздерінің ізі көріне бастайды. Абай өмірінің бұл бөлімінде, шынында, қазақ халқына діни жол басшылық сипатын көрсетеді. «Ой туралы» деген өлеңдері бәрі соған куә. Солай қылыш Абай 1895 жылда «Халыққа¹ маҳлүк ақылы жете алмайды, Оймен білген нәрсеміз бәрі дәһрі²», – дейді.

¹Халыққа, жаратушыға деген сөз, шахмұң – жаратушының жаратқан заттары деген сөз.

²Замана туралы заманға қас деген сөз. Ташкент баспасындағы көрсету бойынша мәңгілік, дінсіздік деп үғу кате (F.C.).

Әм Алла туралы: «Сонда да оны ойламай қоя алмаймын» әм «жөне оған қайтпақсың. Оны ойламай өзге мақсат ақылға тола ма екен», – деп өзінің енді Аллаға мықтап берілгендігін анғартады.

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, –

деп Абай енді дүниедегі өмірден соң тағы мәңгі жасау жанның мәңгілік болуын көксейді. Сойтіп, шындал та ахретке, машшарға өзірлене бастайды:

Дүниеге ынтық, машшарга амалсыздың
Иманын түтел деуге аузым бармас, –

деген өлеңдері Абайдың сол сырын ашып береді. Абай 1897 жылда:

Алла деген сөз женіл,
Аллаға аұыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын қоңіл
Өзгесі хакқа қол емес, –

деген болса, 1902 жылда:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас, –

деп ойы, пікірі Аллаға, ахретке берілгендігін тағы мықтап айтып қояды. Сол жылда жөне:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жанин тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп
Жөне хақ жолы осы деп әділлетті.
Осы үш сүю болды имани гүл

həm:

Дін де осы, дін ойлаған тағат та осы, –

дейді. Міне, бұл сөздері Абайдың бұл жылдарда шынында да Толстойдың шәкірті болып, ол арқылы Ғайсаның үйреткен жолымен кетіп, сол жолдағы пікірлерін халқына үйретуге кіріскенін көрсетеді:

Абайдың сондағы табиғаттағы өлеңдері мұнау: Солардан қысқа, ашық бір нәтиже шығарғанымыз мұнау:

1. Абайдың 20 жылдық әдеби өмірі бар. Соның өуелгі жартысында Абай қүштілік көрсетеді. Соңғы жартысында өлсізденіп, өлеңнің табиғатын, ішкі рухын бүтіндегі өзгертіп жібереді.

2. Өмірінің өуелгі жартысында Абайдың өлеңдері табиғат ішкі рухы мен тұрмысқа жақын дайым тұрмыс қайғыларын, тіршілік пікірлерін шешеді.

Соңғы жартысында (айрықша соңғы 70-80 жылдарында) Алла Әм ахрет туралы терең ойларға кетеді. Яғни Абай өлеңдерінің табиғаты, үміттері тұрмыстың түрлі дерттерімен суарылған болса, соңғы жартысы діни пікірлер Әм машһарға даярлану атымен суарылады. Идеализм деген пәлсапа жолына бұрып тұйыктайды.

3. Абай өлеңдерінде өзінің ашық сипаттарын өздігін көрсетеді. Абай кітабында түсірілген суретте қандай көрінсе, өлеңдерінде де сондай көрінеді.

Абайдың суретте көрінген мәндей - өлеңдерінде көрінген мәндейның өзі. Абайдың мәндейнда ойшылдық пен толқындаушылық бірлеседі. Бірақ кейіннен ойшылдық женіп кетеді.

4. Абай өлеңдері халықшылдық, қазақшылдық рухымен шығарылған.

5. Абай өлеңдерінде (өсіреке әдеби өмірінің соңғы жылында) шындық (реальность) күшті, хатта діни мәселелерге де шын ынтасымен қарайды.

6. Абайға мұсылманшылдық дүниесіндегі сопылық өсер бермеген. Абай – мұндай сипатпен уланбаған кісі. Оның өлеңінен сіздер өтірік монтанылықты сезбейсіздер. Ол оны сезбейді де. Жалғыз-ақ Абайдың кемшілігі өмірі актығында дінге берілгендейті. Әм машһар қорқынышынан женілгендігі.

7. Абайдың кейбір өлеңдерінің бір пікірден екінші пікірге, бір сезімнен және басқа сезімге бірден секіргендігі, асығыстықпен көшкендігі көрінеді. Соның үстіне бағзы бір келіспегендіктер Әм бір-біріне қарсы болған пікірлер де жоқ емес (газет жүзінде орын аздықтан мысал келтіріп болмайды).

8. Абайдың әдеби өмірінің өуелгі жартысында орыс әдебиетінің берген әсері сезілмейді. Абайдың өзінен өлең шығарушылық

дәүірінде ешбір халықтың өдебиетіне өм ешбір адамға еліктегендігі білінбейді.

Әр халықтың ақындары сол халықтың сөйлеген тілінің жемістері болады деген сөз бар. Біз де сол сөзге қарай Абайды қазақ тілінің жемісі дейміз. Абай тілінің кеңдігін, откірлігін қазақ тілінің кеңдігі, откірлігі деп анылау керек. Бұл тілдің байлығы, өдемілігі Абай өлеңдері арқылы ашық көрінеді.

Абай – қазақ тілінің кең, өдемі бір өдебиет тілі болуға лайықты екенін ашық көрсетіп кеткен бір ақын.

Бұл тілдің өдеби жақтан істелуіне де Абайдың көп қызметі тигендей Абай өлеңдерінде ашық корініп тұр.

Абай одағай сөздерден жасалған етістіктерді көп қолданады. Яки сондай етістіктерді көп жасайды өм бұл туралы шеберлігі таңданарлық.

Абай пәлсапа сөздерді, аса терең пікірлерді де еш қиналмастан женіл, ашық тілмен аңдата алады:

Ақыл мен жан – мен өзім, тек менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ өүел бастан
«Менікі» өлсін оған бекі.

Нәм:

«Мені» мен «менікінің» айырылғанын,
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес, –

деген өлеңдері соған дәлел.

Абайдың бұл алты жолдық өлеңдерімен идеализм пәлсапасын қандай ашық аңдатып бергендейгін көріп отырмыз. Абай жалпы түрік тілдерінің халық өлеңдерінде қолданған өлшеулерден басқа тағы өзінен шығарған жаңа өлшеулері жоқ емес.

Абайдың жаңа өлшеулерінің әсерінен жас қазақ ақындарында ғана емес, яки жас татар ақындарының бағызыларынан көріп отырмыз.

Абайда ескісі өм жаңасы бәрі сегіз түрлі өлшеу бар, бірақ оның бәрін көрсетуге газет бетінде орын аз болғандықтан, оларды мысалдармен көлтіріп отырмаймыз.

Сонымен, Абай туралы сөзді токтатып, басқа ақындарға көшеміз.

ТҮСІНІКТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Абай туралы сөз. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1995 жылы 9 тамызда Республика сарайында Абай Құнанбайұлының дүниеге келгеніне 150 жыл тулуына арналған салтанатты жиналыста сойлеген сөзі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Назарбаев Н.Ә. Абай туралы сөз. – Алматы: Рауан, 1995; Абай институтының вебсайты.
2. Ысқақұлы К. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Ысқақұлы К. Абайдың өмірі // Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай үгільшының өлеңі / бастырган Қекіттай, Тұрағұл Құнанбай үфландары. – СПб., 1909; Абай институтының вебсайты.
3. Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі. Бірінші нұсқасы (1927-1933). Баспа сөз бетінде жарияланған: Әуезов М. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. – Қызылорда, 1933; Әуезов М. Абайдың білмек парызы ойлы жасқа. – Алматы: Санат, 1997; Абай институтының вебсайты.
4. Жанатайұлы К. Абай туралы естелік әңгіме. Баспа сөз бетінде жарияланған: Қекбайдың Абай туралы естелік әңгімесі // Абайдың ақын шәкірттері. Екінші кітап / дайындаған Қ. Мұхамедханұлы. – Алматы: Республикалық Абай қоры, 1994; Абай институтының вебсайты.
5. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. Баспа сөз бетінде жарияланған: Абайдың ақын шәкірттері. Бірінші кітап / дайындаған Қ. Мұхамедханұлы. – Алматы: Республикалық Абай қоры, 1993; Абай институтының вебсайты.
6. Бекейханов Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Баспа сөз бетінде жарияланған: Семипалатинский листок. – 1905. – 25-27 ноября; Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО. – 1907. – Вып. 3. – С. 178-181 (1-8) <http://lib.rgo.ru/reader/flipping/Resource-823/RuPRLIB12047744/index.html>; Жұлдыз. – 1991. – №9. – 110-114-беттер; Мырзахметов М. Абайдың оқы, таңырқа. – Алматы, 1993. – 11-17-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны. Баспа сөз бетінде жарық көрғен: Қазақ. – 1913. – 23, 30 қараша, 22 желтоқсан; Байтұрсынов А. Шығармалары / құраст.: Ә. Шеріпов, С. Дәүітов. – Алматы: Жазушы, 1989; Абай институтының вебсайты.
8. Дулатов М. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Баспа сөз бетінде жарық көрғен: Қазақ. – 1914. – 23 маусым; Дулатов М. Шығармалар жинағы. Бес томдық. 2-том. – Алматы: Мектеп, 2003; Абай институтының вебсайты.
9. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдың өнері һәм қызметі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Екеу. Абайдың өнері һәм қызметі. – Абай. – 1918; Абай институтының вебсайты.
10. Сағди А. Абай. Баспа сөз бетінде жарияланған: Ташкент: Ақжол, 1923. – № 335, 356, 359, 363, 369, 372.
11. Сейфуллин С. Ибраһим Құнанбайұлы (Абай). Баспа сөз бетінде жарияланған: Сейфуллин С. Қөп томдық шығармалар жинағы. 6-том. Ғы-

- лыми зерттеу және сын мақалалар. – Алматы: Қазығұрт, 2006; Абай институтының вебсайты.
12. Жансүгіров І. Абайдың сөз өрнегі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Жансүгіров І. Қоғамдық шығармалар жинағы 4-том. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005; Абай институтының вебсайты.
 13. Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. Баспа сөз бетінде жарияланған: Әдебиет майданы. – №11-12. – 1934; Абай институтының вебсайты.
 14. Ысмайылов Е., Шапкин З. Абайдың өлең өрнектері. Баспа сөз бетінде жарияланған: Әдебиет майданы. – 1934. – №11-12; Абай институтының вебсайты.
 15. Тоғжанов Ф. Абайдың ақындығы. Баспа сөз бетінде жарияланған: Тогжанов Ф. Абай. – Қазан, 1935. – 119-137-беттер.

МАЗМУНЫ

Назарбаев Н. Абай туралы сөз.....	3
Ысқакұлы К. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі	21
Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі	31
Жанатайұлы К. Абай туралы естелік әңгіме	94
Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы.....	105
Бекейханов Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбаев	130
Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны	136
Дулатов М. Абай (Ибраһим) Құнанбаев	144
Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдың өнері һәм қызметі.....	147
Сағди А. Абай.....	153
Сейфуллин С. Ибраһим Құнанбайұлы (Абай).....	174
Жансүгіров І. Абайдың сөз өрнегі.....	182
Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің класигі	189
Ысмайылов Е., Шашкин З. Абайдың олең өрнектері.....	213
Тогжанов Ф. Абайдың ақындығы.....	242
Түсініктер.....	258

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
I том
Ойлар мен толғаныстар**

Күрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *Г. Рустембекова*
Компьютерде беттеген және
мұқабаны безендірген *Қ. Әмірбекова*

ИБ№8504

Басуға 15.09.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84/16.
Көлемі 16,37 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыш. Тапсырыс №2282.
Тарағымы 300 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.